

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 69-80

УДК:

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_8](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_8)

ТҮРК ОНОМАСТИКАСЫНДА ИТ КУЛЬТУ¹

КУЛЬТ СОБАКИ В ТЮРКСКОЙ ОНОМАСТИКЕ

THE CULT OF THE DOG IN TURKIC ONOMASTICS

Ахмет Жафероглу

Ахмет Жафероглу

Ahmed Zhaferoglu

---

¹ **Макаланын түп нускасы:** Ahmet Caferoğlu. “Türk Onomastiğinde “Köpek” Kültü”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 1961, Том, 9, бб. 1-11. **Которгон:** Абдимиталип уулу Нурсултан, PhD, окутуучу, ОшМУ.

ТҮРК ОНОМАСТИКАСЫНДА ИТ КУЛЬТУ

Аннотация

Белгилүү түркиялык түрколог Ахмет Жафеорглунун “Түрк ономастикасында ит культу” аттуу макала 1961-жылы жарык көргөн. Бирок кыргыз илиминдеги ит культу тууралуу этнографиялык, фольклордук, культурологиялык жана тил багытындагы изилдөөлөрдө аталган макала изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келет. Бул кемтикти толуктоо үчүн жана жалпы эле окурмандардын назарына Ахмет Жафеорглунун макаласын кыргыз тилине которулуп жатат. Котормодо автордун кетирген айрым кемчиликтери (Мисалы, автор Д.А. Расовскийдин 1931-жылкы *Seminarium Kondakovianum* жыйнагына чыккан макаласына шилтеме берген. Арийне, Жафеорглу шилтеме бергиси келген Д.А. Расовскийдин макаласы аталган эле жыйнакта 1933-жылы жарык көргөн) оңдолуп, изилдөөчүлөргө ыңгайлуу болуусу үчүн макаланын аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилди (макаланын түп нускасында жок). Бул котормо макала кыргыз окурмандарына кызыктуу болот деген үмүттөбүз. Ахмет Жафеорглунун илимий жашоосу эми кыргыз тилинде да узарат.

Ачык сөздөр: жалпы түрк тарыхы, ит культу, кыпчактар, барак, кумайык.

КУЛЬТ СОБАКИ В ТЮРКСКОЙ ОНОМАСТИКЕ   THE CULT OF THE DOG IN TURKIC ONOMASTICS

Аннотация

В 1961 году была опубликована статья известного турецкого тюрколога Ахмета Джафеорглу “Культ собаки в тюркской ономастике”. Однако в этнографических, фольклорных, культурологических и лингвистических исследованиях культа собаки в кыргызской науке указанная статья осталась без внимания исследователей. Чтобы восполнить этот недостаток и привлечь внимание широкого читателя, статья Ахмета Джафеорглу переводится на кыргызский язык. Некоторые ошибки, допущенные автором при переводе (например, автор ссылался на статью Д.А.Расовского, опубликованную в сборнике *Seminarium Kondakovianum* 1931 года. Однако, статья Д.А. Расовского, на которую хотел сослаться Джафеорглу, была опубликована в том же сборнике в 1933 г.) исправлено, что удобно для исследователей. В конце статьи приведен список использованной литературы (нет в оригинальном варианте статьи). Мы надеемся, что эта переведенная статья будет интересна кыргызским читателям. Научная жизнь Ахмета Джафеорглу будет продолжена и на кыргызском языке.

Ключевые слова: тюркская история, культ собаки, кыпчаки, Барак, Кумайык.

Abstract

In 1961, an article by the famous Turkish Turkologist Ahmet Jafeorglu “The Cult of the Dog in Turkic Onomastics” was published. However, in ethnographic, folklore, cultural and linguistic studies of the cult of the dog in Kyrgyz science, this article remained without the attention of researchers. To fill this gap and attract the attention of a wide readership, Ahmet Caferoglu’s article is being translated into Kyrgyz. Some errors made by the author during translation (for example, the author referred to an article by D.A. Rasovsky, published in the collection *Seminarium Kondakovianum* in 1931. However, the article by D.A. Rasovsky, which Jafeorglu wanted to refer to, was published in the same collection in 1933) has been corrected, which is convenient for researchers. At the end of the article there is a list of references used (not in the original version of the article). We hope that this translated article will be of interest to Kyrgyz readers. The scientific life of Ahmet Jafeorglu will continue in the Kyrgyz language.

Keywords: Turkic history, the cult of the dog, Kipchaks, Barak, Kumayik.

Киришүү

Исламда, айрыкча анын шафий агымындагылар итти таза эмес жандык катары эсептегенине карабастан (Schacht, 1950, б. 216) түрктөр мусулманчылыкты кабыл алгандан кийин деле өздөрүнүн исламга чейинки диний ишенимдеринен баш тартпай, уламыш жана ономастикалык түшүнүктөрүндө бул жандыкка болгон сый мамилесин уланта беришкен. Анын айныгыс далили катары XI кылымда охриддик христиан архиепископу Феофилакт Болгардын прото-болгарлардын бир бөлүгү итти ыйык кудай катары кабыл алып, ага арнап курмандык чалышары тууралуу жазган маалыматын айтууга болот. Прото-болгарлар тууралуу жазылган бул учкай маалымат бир караганда апыртмадай сезилгени менен аны толуктай алчу башка тарыхый булактар кездешет. Мисалы теофаниянын угуучуларынын бири, болгар ханы Омуртагдын доорунда Византия менен болгарлардын ортосунда отуз жылдык тынчтык келишимди түзүү учурунда аткарылган ант ичүү салтанатын сүрөттөп жатып, прото-болгарлардын салты боюнча итти союшкандыгын белгилейт (Beşevliyev, 1945, бб. 236-237). Жогорудагы маалыматтар ынанымысыздай сезилгени менен В. Копперс жана П. Вильгельм Шмидт сыяктуу маданият изилдөөчүлөрдүн бул багытта жасаган изилдөөлөрү байыркы доорлордо ит культурунун орду жогору болгон деген ойго түртөт (Koppers, 1930; Schmidt, 1949).² Арийне байыркы түрк тектүү болгарларда итке арнап курмандык чалуу сыяктуу салттар түрктөрдүн каада-салттарында, фольклорунда кездешпейт. Этникалык теги белгисиз кээ бир элдерде, алардын бири прото-болгар урууларында, атайын бир мезгилде иттерге арнап курмандык чалуу салты болгон.

Иттин түрктөрдүн маданиятында сыйлуу орун алышынын далили түрктөр колдонгон 12 айбанат цикли календарында ит жылынын болуусу (Chavannes, 1906, бб. 51-122). Бул календарь азыркы түрк элдеринин көпчүлүгүндө колдонулат. Ушундан улам ит түрктөрдө таза жандык катары саналган деп ойлогонго негиз бар. Байыркы түрктөрдө итке байланышкан көптөгөн уламыштардын болушу да бекеринен эмес.

Байыркы түрк уламыштары жана дастандарында ит *ит=ит* жана *барак*, кээде эки аталыш чогуу *ит-барак* деп кездешет. *Барак* сөзү уламыштарда “иттин” бир түрү катары берилет. Бул сөз тарыхтын көөнө доорлоруна барып такалгандыктан байыркы түрк уруулардын ономастикасында кеңири таралган. *Барак* эң алгач Огуз ханга душман элдин аталышы катары эскерилет (Березин, 1858, б. 84). Ошол эле маалда аталган сөз легендарлуу падышанын ысымы да болгон. Хорезмде жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгында табылган б.з. III-IV кк. таандык Барак-Там аттуу чептин урандысы байыркы доордо жашаган Барак аттуу падышага таандык деген божомолдо бар (Толстов, 1948, б. 21; İnan, 1949, б. 45-46). Түрк тили боюнча жазылган орто кылымдагы алгачкы сөздүктө барак сөзү “узун жүндүү итти” билдирет (DLT, 1939, б. 377; Pelliot, 1950, б. 547). Чынында эле түрк элдери барак тууралуу уламыштарга бай. Мисалы, түндүк жана чыгыш түрк элдеринин фольклорунда “ит баштуу, бука буттуу” уруу тууралуу маалыматтар 1245-жылы папа

² Түркмөндөрдө да ит = көпөк сөзү антропоним катары эч кандай жаман маанини билдирген эмес. Ал тургай ит түркмөн тотемдеринин арасынан орун алган (Толстов, 1935); бул маселе боюнча П. Вильгельм Шмидтин да абдан кызыктуу көз карашы бар (**караңыз:** Gabain, 1956, 1067-1064). Иран шахтарынын тыйындарында сый-урмат маанисинде иттин аталышы колдонулган. Алсак, 1105/1135 = 1694/1722-жж. бийлик жүргүзгөн сефевид шахы

Кышт صاحب سکه از توفیق رب المشرقین
در جهان کلب امیر المومنین سلطان حسین - “Чыгыш өлкөлөрүнүн (эки чыгыш) кожоюнунун ырайымы менен, Дүйнөдө тыйындардын кожоюну, момундардын ити (б.а. коргоочу) султан Хусейн болду” (Добрынин, 1953, бб. 70-71).

Иннокентий VI. монголдорго элчиликке жөнөткөн Плано Карпининин эмгегинде эскерилген. Карпини, монгол аскерлеринин түндүккө жасаган жортуулдарында самоеддер менен “ит баштуу, бука буттуу” бир урууну кезиктиргенин белгилеген (İnan, 1949, б. 149-150; Карпини, 1911, б. 25).³ Бул шумдуктуу өлкө тууралуу маалыматтар алтай уламыштарында да сөз болот. Фольклор изилдөөчү Н.Я. Никифиров чогулткан алтай жомокторунда “эркектери ит баштуу, аялдары сулуу” өлкөгө болгон саякат тууралуу айтылат. Алтай жомогундагы ит баштуу адамдардын (*нохой-эртын*) душманы - *Кыргыз* аттуу жалгыз көздүү, киши жегич (Абрамзон, 1947, б. 151). Дал ушул эле сюжет кыргыз эпосторунда кездешкен *ит* = *итаалы* аттуу өлкө тууралуу мотивдер менен үндөшүп кетет. Айрыкча бул өлкөдө адамдарды жеген, монголчо ит маанисин билдирген *нохой* < алт. *нохой-эртим* аттуу эл тууралуу да баяндалат. Ал эми А. Диваев казактардан жазып алган уламышта *ит-ала-каз* аттуу куштун жумурткасынан “кумай” деп аталган күчүк туулат (Диваев, 1908, б. 149). Дал ушундай уламыш, б.а. кумай аттуу куштун жумурткасынан туулган күчүк тууралуу уламыш кыргыздарда да кездешет. Кыргыздардын ишеними боюнча *Кумайык* иттен эч бир аң качып кутула албайт. Ошондуктан кыргыздар *Кумайыкты* бардык жаныбарлардын төрөсү деп эсептешет (Абрамзон, 1947, б. 151).

Жумурткаларынан күчүк туулган *Керкес* аттуу куш тууралуу Махмуд Кашгари да жазат. Ал берген маалымат боюнча керкес кушу эки жумуртка тууп, анын биринен узун жүндүү *барак* ит туулат имиш (DLT, 1939, б. 315). Сойот-урянхайларда улар кушу (*Megaloperdix altaica*) өмүрүндө үч нерсени тууйт имиш. Алардын бири *барак*, экинчиси *урган* (аркан), үчүнчүсү *балта* экен. Башкырлардын *барын*, *катай* жана *салжувут* аттуу урууларынын ишеними боюнча кузгун карыганда эки жумуртка тууп, анын биринен “жүндүү ит” делген *Туйгун*, экинчисинен алгыр куш - *Шумкар* туулат (İnan, 1949, б. 151).⁴

Абулгази Бахадур хан жортуулга аттанган өзбек урууларынан сөз кылып жатып, “ит баштуу, бука буттуу” урууну да эскерет. Түрк тарыхчысынын берген маалыматы Плано Карпини жазган маалымат менен дал келет. Арийне, Абулгази башка эмгегинде *Ит-Баракты* элдин аталышы эмес, өкүмдардын ысымы деп жазат (Кононов, 1958, б. 86, комм. 44). Байыркы грек мифтеринде ит баштуу өлкө кездешсе, ушундай эле элдин Кытайда жашаары Хамзанама, Батталгази сыяктуу түрк уламыштарында сөз болот. Уламыштардан ит элинин падышалары жана ага баш ийген уруулар болгондугу көрүнөт. Хамзанамаде ит элинде *Кыл-Бурак*, *сексар* жана *ит* ж.б.у.с. уруулар болгондугу айтылат.

Итке байланышкан аталыштар уламыштарда эле эскерилбестен, түрк элдеринин коомдук жашоосунда маанилүү орун ээлеген. Айрыкча *барак*, *борак* (Смирнов, 1887, бб. 174-178), *бурак* (Бартольд, 1918, б. 75) сыяктуу аталыштары түрк элдеринде маанилүү аталыштарга өтүп, өзгөчөлүктөргө ээ боло баштаган. Алсак, түрк элдеринин культтук түшүнүктөрү боюнча маанилүү тарыхый булак болгон Деде Коркут дастанында баш каармандын кабар ташыган, жол көрсөткөн досу *Барак* аттуу ит болгон (Dede Korkut, 1938, б. 17 жана б. 42). Деде Коркут дастанында итке болгон сый мамиленин болушу бул жандыктын түрк коомунда жогору

³ Ушул эле маалыматка окшош *ит-бечене* аттуу уруу тууралуу Абулгази Бахадур хандын эмгегинен да кезиктирүүгө болот (Кононов, 1958, б. 56). Аль-Димашки белгилеген суук мамлекетте, Волга суусунун боюнда жашаган *Килабийя* аттуу уруу *ит-барак* уруусу экендиги шексиз (Validi Togan, 1939, б. 306).

⁴ Якуттарда *Барак* деген ыйык жер аталышы болгон. Якуттардын ишеними боюнча бул жер аял жана эркек шамандарынын рухтары пайда болот (Pekarski lugati, I, б. 66). П.В. Шмидт ит культун жалпы адамзатына таандык деп эсептейт (Schmidt, 1949, бб. 119-124). *Шумкар* түрктөрдүн ишениминде, байыркы огуз уруусунун тотеми жана баатырдын жанын өзүндө жашаткан куш катары кабыл алынган (Saferoğlu, 1958, б. 5).

мааниге ээ экендигинин дагы бир далили. Айрыкча куман, б.а. кыпчактарда ит жаныбар уламыштарда эле эмес, чыныгы жашоодо да ыйык деп саналган.

Исламга чейин түрк элдеринде ыйык жандык катары да, уламыштардагы эл аталышы катары да кездешкен *ит* сөзү байыркы түрк тилинин булактарында алгачкы формасы *ыт* түрүндө болгон. Итти ыйык туткан элдердин ономастикасында итке байланышкан аталыштардын кеңири таралышы шексиз. Итти кастарлаган байыркы кыпчактардын (*куман=половец*) ономастикасында *ит* сөзүнө байланышкан көп антропонимдер жана топонимдер катталган. Булардын арасынан орус жылнаамаларындагы *Итларев* жана *Итларевич* сыяктуу антропонимдер түрк тилиндеги *Итуулу* экендиги күмөн жаратпайт (Zajaczkowski, 1949, б. 41). Аталган антропоним орус топонимастикасында славян тилинин өзгөчөлүгүнө жараша *Итларевич* деп аталыштын ордуна, 1193-жылкы документте *Итоглу* шекилинде да катталган (Zajaczkowski, 1949, б. 41, комм. 35). Муну менен бирге орус антропонимдеринде *Итлар* деген формада да кездешет (Расовский, 1933, б. 61). Кыпчактар менен тыгыз саясий мамиле түзгөн орус мамлекетинин тарыхчылары кыпчактардын хандары жана бектери тууралуу жазганда алардын чыныгы аттарын да белгилей өтүшкөн. Орус жылнаамаларында кыпчактар жашаган *Итана* аттуу жер аты да кездешет (Marquart, 1914, б. 157). Бул сөз *оба~ана~она~ена* мүчөлөрү жалгашкан топонимдер тобуна кирип, азыркы күндө кездешкен *Токсана*, *Кулаба*, *Кутлуаба* сыяктуу жер аталыштарына окшоп кетет. 1095-жылы орус-половец согуштарын чагылдырган жылнаамаларда *Ытлар* аттуу адам ысымы катталган (Zajaczkowski, 1949, б. 37; Расовский, 1933, б. 61). Жогорудагы адам ысымындагы *ыт* сөзү кыпчак диалектисинде иттин аталышы экендигин мажар түркологу Рашони жазып, бул антропоним *Ытлар* < *Итлер* дегендин бир түрү деп белгилеген (Rasony, 1935, б. 237).

Жогоруда топономастикалык маалыматтардан ит культу көөнө субстрат болуу менен бирге байыркы кыпчактарда кеңири тараган ишеним болгондугу айдан ачык көрүнүп турат. Ал эми уйгур мамлекетинин башкаруу системасында аңчылык салтанаты б.а. аңчылык менен байланышкан *Ыт-Тархан* жана *Ыт-Саман* сыяктуу титулдарды көрөбүз (Müller, 1915, б. 11).⁵ Кийинчерээк аңчылыктын чарбалык жана көңүл ачуучулук формадан мамлекеттик кызмат түрүнө өтүшү менен сарайдагы иттер дагы түрүнө жана аткарган кызматына жараша колдонула баштаган. Мисалы, монгол империясы мезгилинде көчмөн принциптерине таянган Чыңгыз хандын Ясасында кездешкен “Аңчылык укугу” бөлүмүнөн тышкары, 1640-жылы стептеги көчмөндөргө арналган атайын мыйзам чыккан. Бул мыйзамда жалпысынан аңчылык кылган көчмөндөргө “кызыл өрдөк (турпан), таранчы жана ит” сыяктуу жаныбарларга атууга тыюу салган. Мыйзамды бузгандар ат жана эки жыланды айып катары төлөгөнгө милдетүү болушкан (Гурлянд, 1904, б. 116). Бул жаныбарларды өлтүрүүгө тыюу салынгандын себеби бир эле аңчылык культу эмес, ошол эле маалда шаманизм дининин ишенимдерине да барып такалат деп айтса болот. Мындагы өлүм түшүнүгү ритуалдык өлүм катары кабыл алынып, монгол мыйзамдарында өзгөчө орун алышынын себеби ушунда. Себеби түрк, монгол жана жалпы эле шаманизм дининдеги элдерде адам руху менен айбан руху дайыма тыгыз байланышта деген ишеним болгон. Ал тургай түш жорууда да жаныбарларды түшүндө көрүп, анан жорушкан (Анисимов, 1952, б. 203). Денесинин жарымы адамдыкындай, жарымы айбандыкындай тотемдерге сый-урмат көрсөтүп, ыйык саноо диний ишенимдерде кеңири

⁵ Бул титулдардын аталышы жана айтылышы так белгилүү болбогонуна карабастан алардын итке байланыштуу экендиги шексиз.

тараган. Шамандар итке болгон урматын көрсөтүү үчүн кайыш курга иттин элеси түшүрүлгөн темир буюмду кийиминин этегинин оң жагына илип коюшкан. Иттин рухун душманына тукуруп, ага оору жөнөтүү үчүн сырткы кийимдерине бекем чынжырды символдоштурган темирди илип алышкан (Pekarskiy, 1945, б. 423). Түрк элдеринде иттин орду жогору болгондугун Сибирь элдери (Radloff, 1883, б. 315)⁶ жана казактарда балага ат коюуда *ит* же ага байланышкан сөздөрдү пайдалангандыгынан көрүнөт (Rasony, 1953, б. 328).⁷ Ит сөзүнөн коюлган ысымдардан Сибирь элдеринде *Ит-аяк* менен түркмөндөрдүн теке уруусундагы *Италмаз* ысымдары көңүл бурууга арзыйт (Radloff, 1883; Васильев, 1954, б. 191-192). Кыргыздарда “желкеси ак жүндүү итти” билдирген *Мойнок* ысымы да балдарга коюлган (Абрамзон, 1949, б. 107). Анатолиянын айылдарында жаш балдарды *энук* (күчүк) деп эркелетүү иттин түрктөрдө мааниси жогору болгондугунан кабар берет (Caferoğlu, 1948, б. 6-12).

Жалпы түрк элдеринин ономастикасында “ит” сөзү катышкан көптөгөн аталыштар кездешерин жогорудагы мисалдардан көрдүк. Ошондуктан алардын баарына токтолбой, бирок бир нече мисалдарды берүүнү туура көрдүк. Мисалы, казактар Ала-Көлдү *ит-ичпес* деп аташса, Чымкентте *Ит-Арка* аттуу жер аты, кыргыздарда *итемген* уругу, Астрахан облусунда *Иткожа* аттуу жер, ал эми Анатолияда шейх Эдебалынын теккеси (дервиш жашаган мазар) жайгашкан Эскишехирдеги *Итбурну* деген жай кездешерин айтууга болот (Тынышпаев, 1927, б. 64; Шмидт, 1927, б. 308; Сыдыков, 1927, б. 306; Материалы по истории Казахской ССР, 1940, б. 285; Uzunçarşılı, 1947, б. 26; Cihan nüma, I, б. 75).

Илханиддердин сарайында атактуу дербиштин ысымы *Барак* болушу ит культунын түрк элдеринин уламыштарында эле эмес, күнүмдүк турмушта да терең тамырлаганынын белгиси. Барак-баба исламга шаманизмдин таасирлери кеңири жайылган мезгилде ушундай лакапты алган (Köprülüzade, 1929, бб. 14-15).⁸ Түрк-ислам тарыхый булактарында сопу Сары Салтук өзүнүн мүриддерине *барагым* деп кайрылгандыгы маалым (Köprülüzade, 1929, б. 14, комм. 26). Мынтип кайрылуу бир гана сопу агымында эле эмес, жалпы түрк ономастикасында кеңири кездешет. Марко Полонун эмгегинде дал ушундай ысымдуу монгол ханзадасынын аты эскерилсе, 1269-1270-жж. Түркмөнстандын түштүк аймактарына жортуулга чыккан чагатай башчыларынын биринин ысымы да *Барак* болгон (Карлы, 1956, б. 137). Дал ушундай эле антропоним, б.а. *Барак-хан* шекилинде 1550-жылдарда Ташкент шаарынын өкүмдарларынан болгон Науруз Ахмед хандын ысымы болсо, кожолор династиясынын лакабы да болгон (Вяткин, 1927, б. 7-9). Казак султандарынын биринин аты – Барак болгон (Тынышпаев, 1927, б. 65). Түркмөндөрдүн *ушак* уруусунда *барак* деген урук кездешет (Иомудский, 1927, б. 323). Бул этноним Анатолиядагы йөрүктөрдөгү *барак* уругу менен толугу менен дал келет. Натыйжада *барак* аталышы түрк элдеринде антропоним да, топоним да жана этноним катары да кеңири тараган деп жыйынтык чыгарууга болот (Pelliot, 1950, б. 57-58; Tarım, 1940, б. 23-24; Atalay, 1339, б. 37; История Узбекской ССР I, 1955; Материалы по истории Казахской ССР, 1940; Türkiye’de meskun yerler kılavuzu, 1946, б. 127⁹).

⁶ Айрыкча Ахмет Темирдин түркчө котормосун караңыз.

⁷ Кара кыргыздар итти ыйык жандык деп эсептешип, өздөрүн иттен тараган деп ишенишет (Czaplicka 1918, б. 39).

⁸ Ушуга окшоп кеткен *Койун-деде*, *короз-баба* сыяктуу лакап аттар Стамбул фольклорунда кездешет (Вауги, 1947, бб. 136-137).

⁹ Аталган эмгекте 15ке жакын *Баракка* байланышкан жер-суу аттары катталган.

Барак сөзү азыркы түрк тилдеринде баштапкы маанисин сактап калган. Мисалы, осмондордо жана кыргыздарда “узун, тармал жүндүү ит”, түрктөрдүн Кайсери диалектисинде “оозу-жүзү кылдуу, жүндүү ит”, Денизлиде “орто бойлуу, жүндүү ит” дегенди билдирет (Радлов, IV, б. 1477; Hüsni, 1934, б. 10; Koşay-Orhan, 1952, б. 13). Анатолиянын башка говорлорунда “жүзүмдүн сабагына жармашуучу сары курт; чечек жарасынын орду, аралаш” деген маанилерде колдонулган барак сөзү, ар кандай шарттардан улам мааниси кеңейген шекилдүү (Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi, 1939, б. 164). Бирок байыркы культтук мааниси унутулбай сакталып, бир тараптан азыркы кезде анатолиялык йөрүктөрдөгү *барак* уругу, бир тараптан байыркы уруу символу же тотеми болгон жүндүү итти билдирет.

Кыпчактарды жакындан таанып, алар тууралуу эң кеңири маалымат берген орус жылнаамачылары алардагы *Ит*, *Барак* антропонимдеринен сырткары ушул эле маанини билдирген *Кобяк* жана *Кончак* сөздөрүн жазышат. Ал тургай белгилүү орус дастаны “Игордун кошууну тууралуу сөздө” *кобяк* жана *кончак* сөздөрү *барак* сөзүнүн ордуна колдонулган деген көз караштар бар (Zajaczkowski, 1949, б. 42). “Ит” маанисин билдирген *кобяк* сөзү Селжуктар мамлекети доорунда каардуу вазир катары таанылган *Садеттин Копектин* ысымында кездешсе, кыпчак ханзадаларынын биринин ысымы да *Кобяк* болгон (Гордлевский, 1941, бб. 55-56).¹⁰ *Кончак* сөзү *канчык* сөзүнүн кыпчак диалектисиндеги айтылышы деп ойлойм. Эки сөз тең кыпчактарда кеңири кездешкен ит культунун издери экендиги күмөн жаратпайт.

Түрк ономастикасындагы ит культунун белгиси катары ит маанисин билдирген *көпек* сөзү. Бул сөз түрк тилине кириңди сөз болуп, тамыры индо-европа тилдерине барып такалат. *Көпек* - *ит*, *барак* сөздөрү сыяктуу көөнө эмес, XII-XIII кк. гана түштүк аймактарда жашаган түрк элдеринин тилинде колдонула баштаган. Аталган кылымдардан мурунку тарыхый булактарда кездешпейт. *Кобяк* шекилиндеги сөз тарыхый булактарда кыпчактардын гана ономастикасында кездешет. Ал эми башка түрк тилдеринде *көпек* деп эле берилет. *Көпек* сөзү антропоним катары тарыхый булактарда эскерилген селжук эмирлеринин бири Садеддиндин (*Садеддин Көпек*) лакап атына айлангандан кийин түрк ономастикасында кеңири кездеше баштаган (Atsız, 1940, б. 29; Houtsma, 1902, б. 212). Ушул эле доорлордо Мавераннахрда бийлик жүргүзгөн өкүмдардын ысымы *Көпек* болгон (Spuler, 1957, б. 128).¹¹ Осмон императору I. Мехмед Челебинин доорунда (1413-1421) Артык аймагынын деребейлеринин¹² биринин ысымы *Көпеккоглу Хусейин бей* (Neşri, 1949, I, б. 401) деген инсандын ысымы эскерилет.¹³ Бул инсан жергиликтүү династиянын өкүлү болгон (Uzunçarşılı, 1947, б. 182).¹⁴ Жогору мансаптуу, кадыр-барктуу эле адамдын *көпек* деген атты же лакапты өзүнө ыйгарышы кокустук эмес деп ойлойбуз. Исламдын таасирине карабастан түрк культтарынын элдик ишенимдерде кеңири кездешиши албетте табигый нерсе. Мындай культтук ишенимдер тууралуу баа жеткис маалыматтарды камтыган “Деде Коркут китеби” эмгегин айтса болот. Осмон султаны I. Сулайман Даңазалуунун мезгилинде императорлуктун бир аймагы болгон

¹⁰ Бул жердеги *Кобяк* сөзү биздин *көпек* сөзүнүн башка бир айтылышы экендиги шексиз. Тилекке каршы биздин сөздүктөргө бул сөз кирбей калган.

¹¹ Изилдөөчү өкүмдардын ысымын *көпек* шекилинде окуса болоорун да белгилеген.

¹² Борбордук бийликке шарттуу түрдө гана баш ийген жергиликтүү бийлик өкүмдары.

¹³ Тарыхый булактагы текст: *İnaloğlu ve Köpekoğlu ki sultan ile uğraşmışdı, cümlesi gelip sultan elin öpdüler. Котормо:* Иналоглу менен Көпеккоглу султан менен жолугуп, өкүм боюнча султандын колун өбүштү (Neşri, 1949, II, б. 480).

¹⁴ *Көпеккоглу Хусейин бей* тууралуу деталдуу маалыматтарды караңыз: (Sümer, 1953, 456, комм. 5). Башка осмончо тарыхый булактарда да Көпеккоглу Хусейин тууралуу кеңири маалыматтар бар.

Туркман-ы Халеп (Алеппо түркмөндөрү) тууралуу жазылган дептерлерде түркмөн башчыларынын аты-жөнү менен кошо алар таандык болгон уруунун аты, б.а. *көпек* этноними кошо айтылса, булар жашаган аймактардын бири *Көпекли Авишар* деп да аталган (Sümer, 1953, бб. 454-455). Бул дептерлердеги маалыматтарды тимуриддер доорунун тарыхчысы Шараф ад-Дин Йаздинин берген маалыматы толуктайт. Йазди, Тимурдун 1401-жылы Сирияга жасаган жортуулу тууралуу сөз кылып жатып, Ефрат дарыясынын боюнда *көпек түркмөндөрү* жашарын белгилейт (Sümer, 1953, б. 454, комм. 2). Дал ушундай эле этноним башкырларда да кездешет.

Монголдордо да ит сөзү антропоним катары кездешип, итти билдирген *нокай* сөзү адам аты катары катталган (Ligeti, 1955, б. 319). Бул маалыматка таянып ит культу монголдордо да болгон деп жыйынтык чыгарса болот.

Жогоруда берилген маалыматтарга карабастан азыркы күндө иттин касиетине болгон ишеним бакшылык, сыйкыр өнөрүндө гана сакталып калган (Bayrı, 1947, б. 14). Тилекке каршы итке сыйынган жашыруун сектанын ишенимдери боюнча чакан изилдөөлөр да жүргүзүлгөн эмес. Тек гана XVII к. түрк саякатчысы Эвлия Челебинин бул маселе боюнча бир караганда апыртма сыяктуу көрүнгөнсүнгөн маалыматтары көңүл бурууга арзыйт. Челеби, Азербайжандын Ширван шаарын аралап өткөн Ахсу дарыясынын боюндагы Махмудабад аймагы тууралуу сөз кылып, бул аймакта жашаган армян, гөкдолак, түркмөн, монгол, кумук сыяктуу элдер менен кошо “ит тилдүү” бир уруудан да сөз кылат (Evliya Çelebi, 1314, б. 290). Челеби бул эл “*ع و ع*”, “*ع و ع*” (хав-хав) деп үрүп, ибадат кылышарын белгилейт. Ал тургай мындай уруу Түркиянын Мардин аймагына жакын жерде да жашайт деп жазат.¹⁵

Эвлия Челеби берген маалыматтар апыртмадай көрүнгөнү менен анын жазганында чындыктын үлүшү бардай. Б.а. Иранга жакын аймактарда мазарларына иттин башын асып койгон “*хавхаввийе*” аттуу уруу тууралуу кеп бар. Алардын ибадат эрежелери дал Челеби сүрөттөгөндөй. Тилекке каршы “итке окшош” бул эл тууралуу маалыматты башка эч жерде кездештире албадым. Маалымат кездештирүү да мүмкүн эместей. Бирок келечекте түрк элдеринин диний ишенимдерин изилдеген изилдөөчүлөр бул байыркы культ тууралуу толук изилдөөлөрдү жасашат деп ынанам.

Түрк элдеринде байыркы көөнө ишенимдерге таянган бул культ Алтай чөлкөмүнүн маданият тарыхчыларынын айтымында “ат культу” алгач түрктөрдө пайда болсо, “аңчылык культу” жана “ит культу” сыяктуу ишенимдер башка элдер менен аралашуудан келип чыккан. Бирок мындай ишенимдердин чыныгы ээлери түрктөр болгон. Ушундан улам түрктөрдү маданият тарыхынын методдору менен изилдөөдө бул элдин тээ байыркы көчмөнчүлүк доорлордо эле алгачкы дүйнөлүк маданиятка кошкон салымын баса белгилей кетүү керек. Муну жалпы адамзаттык маданияттагы диний мотивдерден оңой эле таап көрсөтүүгө болот.

¹⁵ Аталган урууну аёосуз сүрөттөгөн Челеби аларды Иранда “шам өчүргүчтөр” деп аташарын да көз жаздымда калтырган эмес.

Адабияттар

Абрамзон, С.М. (1947). “Этнографические сюжеты в киргизском эпосе “Манас”. *Советская этнография*, Вып. 2, 134-155. Москва: Издательство АН СССР.

Абрамзон, С.М. (1949). “Рождение и детство киргизского ребёнка (Из обычаев и обрядов тьяншаньских киргизов)”. *Сборник Музея антропологии и этнографии*. Вып. XII, с. 277-332. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.

ад-Дин, Рашид. (1858). *Сборник летописей. История монголов*. Сочинение Рашид-Эддина. Ч. I: Введение: о турецких и монгольских племенах. (Пер.: с перс., введ. и примеч. И.Н. Березина). Санкт-Петербург: Труды Восточного отдела Императорского Русского Археологического общества.

ад-Дин, Рашид. (1861). *Сборник летописей. История монголов*. Сочинение Рашид-Эддина. Ч. II: Введение: о турецких и монгольских племенах. (Пер.: с перс., введ. и примеч. И.Н. Березина). Санкт-Петербург: Труды Восточного отдела Императорского Русского Археологического общества.

Анисимов А.Ф. (1952). “Шаманский чум у эвенков и проблема происхождения шаманского обряда”. *Сибирский этнографический сборник. I: ТИЭ. Новая серия*. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.

Бартольд, В.В. (1918). *Улугбек и его время*. Петроград: Типография Российской Академии наук.

Васильева, Г.П. “Туркмены-нохурли”. *Среднеазиатский этнографический сборник*. Вып. I. Москва: Издательство АН СССР.

Вяткин, В.Л. (1927). “Шейхи Джубайри. I. Ходжа Ислам”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), *В. В. Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели* (сс. 3-20). Ташкент.

Гордлевский, В.А. (1941). *Государство Сельджукидов Малой Азии*. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, (Труды Института востоковедения Академии наук СССР. XXXIX.).

Гурлянд, И.Я. (1904). *Степное законодательство с древнейших времен по 17-ое столетие*. Казань: Тип. Имп. Казан. ун-та.

Диваев, А.А. (1908). “Ит-ала-каз”. *Этнографическое обозрение*. № 1-2, с. 149—150.

Добрынин, М.А. (1953). “Стихотворные легенды на монетах Сефевидов”. *Эпиграфика Востока*. Вып. VIII. с. 63—76.

Иомудский, Н.Н. Караш-хан оглы. (1927). “Из народного предания туркмен. О родословной туркмен-иомудов”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), *В. В. Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели* (сс. 313-328). Ташкент.

История Узбекской ССР. Том 1. Книга первая. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР.

Карлы, Д.И. (1956). “Сборник летописей” Рашид ад-Дина о Южном Туркменистане. Том III (XIII-XIV вв.)”. *Ученые записки Туркм. Ун-та*. Вып. 3, сс. 133-142.

Карпини, Иоанн, де Плано. (1911). *История монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны*. (Введение, перевод и примечания А. И. Малеина. Съ приложеніемъ 8 рисунковъ, карты и указаній). СПб: Изданіе А. С. Суворина.

Кононов, А.Н. (1958). *Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Материалы по истории Казахской ССР: 1785-1828 гг. (1940). Москва, Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, Т.4.

Радлов, В.В. (1911). *Опыт словаря тюркских наречий*. Т. IV. С-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Расовский, Д.А. (1933). “Печенѣги, торки и берендѣи на Руси и въ Угрии”. *Seminarium Kondakovianum*, VI, с. 1-67. Praha: Kondakov Institute.

Смирнов, В.Д. (1887). *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*. С-Петербург: Университетская типография Казани.

Сыдыков, А.А. (1927). “Родовое деление киргиз”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), В. В. Бартольд у туркестанские друзья, ученики и почитатели (с. 273-301). Ташкент.

Толстов, С.П. (1935). “Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен”. *Проблемы истории докапиталистических обществ*, № 9—10.

Толстов, С.П. (1948). *По следам древнехорезмийской цивилизации*. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР.

Тынышпаев, М.Т. (1927). “Ак-табан-шубрынды. (Великие бедствия и великие победы казаков)”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), В. В. Бартольд у туркестанские друзья, ученики и почитатели (с. 57-69). Ташкент.

Шмидт, Э.А. (1927). “Материалы по родовому составу казакского населения юго-западной части Чимкентского уезда”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), В. В. Бартольд у туркестанские друзья, ученики и почитатели (с. 57-69). Ташкент.

Atalay, Besim. (1339). *Türk Büyüklüğü veya Türk adları*. Ankara: Matbaa-i Amire.

Atsız, Hihal. (1940). *Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi: Hayatı ve Eserleri*. Karahanlılar fasikülü. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Aydın, Koşay-Orhan H. (1952). *Anadilden Derlemeler II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bayrı, Mehmet Halit. (1947). *İstanbul Folkloru*. İstanbul: Türk Yayınları.

Beşevliyev, V. (1945). “Proto-Bulgarların Dini”. *TTK BELLETEN*, с. 9, sayı. 34, ss. 213–262.

Caferoğlu, Ahmet. (1947). “Küçük, Çocuk, Enik Kelimelerinin Morfolojik ve Semantik Değişmelerine Dair”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. Seri III, No. 10-11, ss. 6-12.

Caferoğlu, Ahmet. (1958). “Le Culte de la Chasse dans l'onomastique Turque”. *Actes et Mémoires du Cinquième Congrès International de Sciences Onomastiques*, Volume II, 3-6. Salamanca.

Chavannes, Édouard. (1906). *Le cycle turc des douze animaux*. T'oung Pao se'rie 2, Volume VIII. Leiden: E.J. Brill.

Czaplicka, M.A. (1918). *The Turks of Central Asia in History and the Present Day*. Oxford: Clarendon Press.

Çelebi, Evliya. (1314). *Seyahatname II*. Dersâdet [İstanbul]: İkdâm Matbaası.

Dede Korkut. (1938). (Orhan Şaik Gökyay yayımı). İstanbul: Arkadaş Basımevi.

Gabain, Annemarie von. (1956). “Religiöse Vorstellungen altaischer Völker nach P. Wilhelm Schmidt”. *Anthropos*. Volume 51, pp. 1067-1074.

Hüsni, H. (1934). *Kayseri sözlüğü*. Kayseri: Yenimatbaa.

Houtsma, M. Th. (1902). “Histoire des Seljoucides d’Asie Mineur d’après l’abrégé du Seldjouknameh d’Ibn-Bibi”. *Recueil de textes relatifs à l’histoire des Seldjoucides*, IV. Leiden: E.J. Brill.

İnan, A. (1949). “Barak Efsanesi”. *BELLETTEN*, 13(49), 151-151.

Kaşgarlı Mahmut. (1939). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. (Çeviren: Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köprülüzade, Mehmed Fuad. (1929). *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres Mystiques Musulmans*. İstanbul: İst. Darülfünunu Türkiyat Ens.

Koppers, Wilhelm. (1930). “Der Hund in der Mythologie der zirkumpazifischen Völker”. *Wiener Beilrde zzer Kulturgeschichte und Linguistik I*. Wien: Universitäts-Institut für Völkerkunde.

Ligeti, Lajos. (1955). “Rev. on Louis Hambis “Le chapitre CVIII du Yuan che””. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomus V, Fasciculu 3, pp. 315-323.

Marquart, Joseph. (1914). “Ober das Volkstum der Komanen”. *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. Philos.-hist. Klasse. Neue Folge, XIII, № 1. Berlin: Weidmann.

Müller, Friedrich, W.K. (1915). *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden: Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I B 4672*. Berlin : Verl. d. Königlichen Akad. d. Wiss.

Neşrî, Mehmed. (1949). *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi*: I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Pekarskiy, E.K. *Yakut Dili Sözlüğü*. T.1. Türk Dil Kurumu yayınları (Cilt 4). İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

Pelliot, Paul. (1950). *Notes sur l’histoire de la Horde d’Or* (Oeuvres posthumes de P. Pelliot, II.) 292 pp. Paris: Librairie d’amérique et d’orient.

Radloff, Wilhelm.(1893). *Aus Sibirien*. Band I. Leipzig: T.O. Weigel Nachfolger (Chr Herm. Tauchnicht).

Rasony, Lazslo. (1935). “Contributions à l’histoire des premières cristallisations d’état des Roumains. L’origine des Basarabas”. *Archivum Europae Centro Orientalis*. Vol. I, 221-253. Budapest: Osmittteleuropäische Bibliothek III).

Rasony, Lazslo. (1958). “Sur quelques catégories de noms personnes en turc”. *Acta Linguistica Hungarica*. III, fas. 3-4, 323-352. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Schacht, Joseph. (1950). *The origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press.

Schmidt, Wilhelm. (1949). *Der Ursprung der Gottesidee, IX. Die asiatischen Hirtenvölker. Die primären Hirtenvölker der Alt-Türken, der Altai- und der Abakan-Tataren*. XXXI + 899 8°. Freiburg, Schweiz 1949. Paulusverlag. – Münster. i. Wien: Verlag Aschendorff.

Spuler, Bertold. (1957). *Iran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri (1220-1350)*. (Çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sümer, Faruk. (1953). “Avşarlara dair”. *Osman Turan (Haz.)*. 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tarım, Cevat Hakkı. (1940). *Kırşehir Tarih ve Cografya Lûgati*. Kırşehir: Kırşehir Vilayet Matbaası.

Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. Cilt 1. (1939). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu. Cilt 1. (1946). Ankara: İçişleri Bakanlığı.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1947). *Osmanlı Tarihi, 1. C: Kuruluştan İstanbul'un Fethine Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Validi, Togan, A.Z. (1939). *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. Bd. 24(3).

Zajączkowski, Ananiasz (1949). *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*. Wrocław: nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.